

Prozaická tvorba Ericha Frieda (1921 – 1988) v premenách doby

Dušan Tellinger

Úvod

Cieľom príspevku je okrem riešenia translatologických otázok (naturalizácia verzus exotizácia) aj hľadanie možností, ako priblížiť čitateľom cestou komentovania centrálne prozaické dielo jedného z najvydávanějších nemeckých básnikov 20. storočia E. Frieda v časoch poklesu záujmu o vojnovú literatúru. Je to veľmi obtiažne bez poznania všetkých historických skutočností, za ktorých vznikala bohatá literárna produkcia tohto autora vo vynútenej emigrácii od anšlusu (1938) až po jeho smrť (1988) v novej domovine Veľkej Británii v každodennom ťažkom zápase o životnú existenciu. Autorovo kľúčové prozaické dielo *Ein Soldat und ein Mädchen* (1960) sa po prvom vydaní nedočkalo okrem francúzskeho prekladu z roku 1962 (Paríž – Robert Rovini – vo vydavateľstve Gallimard pod názvom *Le soldat et la fille*) a talianskeho prekladu z roku 1963 (Miláno – Marinello Marinelli – vo vydavateľstve Bompiani pod názvom *Un soldato e una ragazza*) patričného záujmu v iných národných literatúrach. No ani po druhom vydaní v roku 1982 (o rok na to vyšiel i holandský preklad C. J. van Tilborcha vo vydavateľstve Agathon v Bussume pod názvom *Een soldat en een meisje*) sa situácia výrazne nezmenila – román bol i naďalej len na okraji záujmu čitateľov a bádateľov, zameraného na mimoriadne rozsiahlu friedovskú básnickú tvorbu, resp. jeho významnú prekladateľskú činnosť (nemecké preklady z anglickej literatúry: predovšetkým Dylan Thomas, Graham Greene a William Shakespeare). Napriek tomu, že román *Vojak a dievča* predstavuje jeden z najumeleckejších dokumentov o období národného socializmu v rakúskej a zároveň i nemeckej literatúre – spolu s románom Ilse Aichingerovej *Die größere Hoffnung* (1948), nedočkalo sa toto dôležité prozaické dielo patričného prijatia v našej kultúrnej oblasti, kde sa prelínajú kultúrne vývojové tendencie Východu a Západu. Erich Fried rovnako ako Ilse Aichingerová a zo súčasných rakúskych prozaikov napr. Peter Henisch – v románe *Vom Wunsch, Indianer zu werden* – vychádzajú z dedičstva Franza Kafku (1883 – 1924). Už samotným titulom románu asociuje tento súčasťný prozaik a hudobník Kafkovo minidielo *Túžba stať sa Indianom*, napr. aj užívaním kafkovských podobenstiev, no z inej perspektívy – historickej doby druhej polovice 20. storočia. E. Fried a I. Aichingerová využívajú Kafkovu tvorbu v románoch *Vojak a dievča* a *Väčšia nádej* pri zobrazení absurdnosti modernej doby už

na základe perspektívy prežitých vojnových hrôz a reálneho nebezpečenstva sebazničenia ľudstva v globálnej atómovej vojne.

Emigrant E. Fried sa pokúsil o širší historický záber než iní autori opisujúci dejinný zlom nemeckého národa – od nástupu hitlerizmu až po zúčtovanie s vojnovými zločincami na samom počiatku povojnovej obnovy Nemecka. Na tragickom osude dozorkyne Irmy Greseovej (v románe pod menom Helga) z koncentračného tábora Bergen-Belsen vo Vestfálsku, kde zahynuli aj také osobnosti ako Josef Čapek a Anna Franková, sa objasňuje vývojová tendencia Nemecka po roku nula (1945) cez desaťročia studenej vojny – s dosahom až po našu súčasnosť. Na pochopenie historického pozadia friedovskej prozaickej i básnickej tvorby je potrebný široký rozsah vedomostí o všetkých skutočnostiach nemeckej kultúry, literatúry, politiky, dejín, hospodárstva, teda dobré informačné pozadie o historicko-kultúrnom vývoji. Bez poznania vývojových tendencií v nemeckojazyčnej literatúre by čitateľom Friedovho vrcholného prozaického diela unikali skryté formy nadväzovania na autorov minulých storočí, napr. početné asociácie na básnikov, prozaikov a dramatikov z Rakúska, Nemecka a Švajčiarska, ako aj z rôznych ďalších krajín. Významné je nadväzovanie E. Frieda na autorov tzv. absurdnej literatúry, slúžiacich mu ako vzory pri písaní románu, napr. na nemeckého predchodcu absurdneho divadla 20. storočia Christiana Dietricha Grabbeho (1801 – 1836). Na pochopenie románu *Vojak a dievča* treba poznať povojnové osudy nielen nemeckého národa, no i autora samotného, čo si vyžaduje široký pohľad na jeho život a činnosť zo všetkých možných aspektov – aj ako bojovníka za mier a spoluprácu národov, ktoré boli v minulosti znepriatelené. To sa prejavilo i jeho vzťahom k Československu – v osudovom roku 1968 sa vo viedenskom *Tagebuch* vyjadril na jeseň po 21. auguste k tragickým udalostiam v článku *Nicht nur Fehlentscheidung*. O dva roky neskôr vyjadril svoje obavy z vývoja v Československu v mníchovskom *Kürbiskern* v článku *Demokratisierung oder Demontage?*, pričom ide o jeho reakciu na knihu, ktorú vydal Jiří Hájek: *Pražská příručka*. J. Hájek je i autorom doslovu k českému vydaniu zbierky *Varovná znamení* v preklade Jiřího Grušu a Vladimíra Janovica z roku 1969 (Praha). Ďalšími dvoma významnými českými prekladateľmi básnika sú Jaroslav Kovář (*Básně lásky, strachu a hněvu*. Brno 2004) a Ondřej Bezdíček (*Milostné básně*. Praha 2007). Jediný slovenský preklad výberu z Friedovej poézie vyšiel zásluhou prekladateľa Mariána Hatalu pod názvom *Všetky příčiny života* v roku 2001 v Dunajskej Lužnej.

1 Vznik románu *Vojak a dievča* na začiatku novej etapy povojnovej nemeckej a rakúskej literatúry

Bezprostredne po skončení 2. svetovej vojny začali mladí literáti E. Fried a I. Aichingerová (generácia 1921 – pôvodom z Viedne) spracovávať tragické osudy ľudí poznamenaných najväčšou dejinnou katastrofou 20. storočia. Zatiaľ čo I. Aichingerová vydala svoj vojnový román *Väčšia nádej* hneď po jeho dokončení v roku 1948, románová prvotina E. Frieda, nad ktorou pracoval v rokoch 1945-46, mala komplikovaný osud. Jednotlivé časti tohto mozaikovitého diela vychádzali časopisecky, napr. *Der Brand* – s opisom vývoja po Krišťáľovej noci (tzv. „ríšskom pogrome“ s 96 obeťami a s približne 1200 vypálenými synagógami – i s masovými deportáciami do koncentračných táborov) 8.-9. novembra 1938 až do úplnej skazy Nemecka – v Hamburgu v Angličanmi vydávanom časopise *Blick in die Welt* v roku vydania Aichingerovej románu. To bol zároveň i začiatok jeho literárnej produkcie v povojnovom Nemecku, kde uverejňoval v *Pohľade do sveta* svoje články už od roku 1946 – v rovnakom roku začal s publikačnou aktivitou aj v Rakúsku vo viedenskom *Jugend*. E. Fried sa v tom čase v značnej miere podieľal na práci rakúskej autorky románu *Väčšia nádej* – pomáhal jej s korektúrami a román v roku 1949 aj recenzoval. Friedov román sa však značne líši od iných prác povojnovej generácie rakúskych a nemeckých autorov opisujúcich národný socializmus, konkrétne i od Aichingerovej románu s charakterom horúčkoveho zlého sna, kde je vlastne len v nejasných kontúrach ako nočná mora načrtnutý príbeh malej skupiny rasovo prenasledovaných detí v rokoch 2. svetovej vojny. Záchranu pre tieto deti z vojnou zmietaného sveta by predstavovali víza do cudziny k ich blízkym príbuzným; žltá hviezda slovami autorky je pre nich smrť – hrdinka románu Ellen zomiera, zatiaľ čo Friedov hrdina (americký vojak) dokáže smrť premôcť. Symbolika žltej farby počas 2. svetovej vojny je väčšine čitateľov románu jasná, no nie každý pozná historický vývoj symboliky základných farieb, ako je žltá, čierna, hnedá, červená, zelená, biela a ďalšie – od antiky až po dnešok: „Rozdiel v hodnotení farieb v rôznych historických etapách vidíme markantne na príklade žltej farby, ktorá bola v antike veľmi vyhľadávaná, v stredoveku sa však stala symbolom hanby“ (Telling 2012, 112).

Metodicky a štylisticky vychádzajú títo obidvaja autori, životy ktorých poznamenalo zavedenie norimberských zákonov, v svojich dvoch románoch z dedičstva F. Kafku, pričom E. Fried sa viac pridržiava reality. Aichingerovej román má zas príliš veľa kafkovských elementov na skutočné pochopenie reálnej podstaty deja. Jednotlivé časti mozaikovite vybudovaného Friedovho románu taktiež silne prekračujú hranice medzi realitou a absurdnosťou – práve

v centrálnej druhej časti knihy, vo fiktívnych písomnostiach hlavnej postavy románu – amerického vojaka, ktorý odišiel do emigrácie po Krišťáľovej noci v roku 1938 a má mnohé autobiografické črty autora románu. Prvá relatívne krátka časť románu je opisom udalostí spojených s procesom s dozorcami a dozorkyňami koncentračného tábora Bergen-Belsen v čase, keď sa rozbiehal v Justičnom paláci v Norimbergu centrálny proces s hlavnými vojnovými zločincami. Tlačové správy z tohto vestfálskeho koncentračného procesu i kniha o tomto belsenskom lágri, ktorú uverejnil Derek Sington pod názvom *The Offenders*, tak silne citovo zapôsobili na E. Frieda, že si na niektorých nesprávne odsúdených – na románovú dozorkyňu Helgu – spomína i pri výročí 1945 – 1985 v práci *Vierzigster Jahrestag Bitburg – Belsen* (1945). Medzi mnohými odsúdenými na trest smrti v belsenskom procese bola teda i 22-ročná dozorkyňa Helga, ktorú obesia napriek jej nedokázanému podielu na smrti väzňov a väzeňkýň, spolu s ostatnými v Hamelne v čase adventu pred Vianocami 1945 počas šesť a polhodinového vykonávania popráv. Helga – vlastne iba vykonávateľka špinavej práce Tretej ríše – je v očiach autora románu len jednou z tých detí z Hamelnu, ktorých z mesta Hameln vylákal potkaniar (Adolf Hitler). E. Fried tým teda naráža na stredovekú legendu o potkaniarovi z Hamelnu, v angličtine označovaného Pied Piper (v češtine: krysař z Hamelnu, kdo svádí jiného k pošetilé akci).

Hlavný hrdina románu, bezmenný americký vojak – alter ego Josefa K. z kaľkovského veľdiela *Der Prozess* – sa márne snaží o záchranu málo vykreslenej Helgy po noci strávenej s ňou pred jej popravou. Po nervovom zrútení je psychicky liečený dva mesiace vo vojenskej nemocnici (v románe mental ward), teda jeho zápisky z tohto liečebného zariadenia tvoriace podstatnú časť románu sú na hranici reality a horúčkoveho zlého sna. Autor za každým textom, ktorý sa viaže k tejto fiktívnej osobe vojaka, pripája svoje komentujúce medzitexty. Práve mozaikovosť takejto výstavby Friedovho románu bola dôvodom odmietavého postoja hamburského vydavateľa Eugena Classena k tomuto dielu s pôvodným názvom *Das Letzte* v roku 1952 (do úvahy vtedy prichádzal i názov *Das Reich unserer Liebe*). Po úpravách vyšiel román už s pozmeneným názvom *Vojak a dievča* v tomto vydavateľstve v roku 1960 – alternatívou k tomuto názvu bol vtedy i ďalší návrh E. Frieda dať dielu meno *Der Bruch und die Bruchstücke* (druhé vydanie románu *Vojak a dievča* bolo vo Frankfurte nad Mohanom vo vydavateľstve Fischer v roku 1982). V novom vydaní je zachovaný pôvodný doslov autora z roku 1960, ktorý je spolu s doslovom k novému vydaniu z roku 1982 cenným prameňom, poskytujúcim čitateľom informácie na pochopenie diela (doplňujúce fakty o dozorkyni Irme Greseovej) i k postojom autora k dobovému politickému daniu v 70. rokoch v Nemecku a vo

svete (napr. k politickým súdnym pocesom so skupinou RAF – Rote Armee Fraktion – združenou okolo Andreasa Baadera a Ulrike Meinhofovej, ktorú považoval za druhú Rosu Luxemburgovú v svojej politicky angažovanej lyrike a publicistike.

2 Historické a kultúrne pozadie románu *Vojak a dievča*

Román E. Frieda možno pochopiť iba v kontexte exilovej nemeckojazyčnej literatúry, ktorá je nesmierne bohatá a svojím geografickým zaradením mnohofarebná. Exulanti z Nemecka, Rakúska i ČSR (nemeckojazyčná pražská literatúra) tvorili svoje literárne diela predovšetkým v USA, Veľkej Británii, Švédsku a Švajčiarsku, početne malú skupinu predstavovali v Latinskej Amerike (v Mexiku a v Brazílii). E. Fried sa krátko po úteku do Londýna (vlakom z Nemecka do Belgicka 4. augusta 1938) už v roku 1940 zaradil svojou poéziou do kontextu moderny – v krátkom prozaickom debute *They Fight in the Dark* (1944?) a predovšetkým v článkoch v londýnskej exilovej tlači vystupoval ako aktívny antifašista. Vplyv mala na jeho básnickú tvorbu napr. nová anglická poézia – Thomas Stearns Eliot, básne ktorého prekladal do nemčiny. Preklady do nemčiny z anglickej literatúry boli pre E. Frieda predovšetkým od polovice 40. rokov do konca života jedným z dôležitých zdrojov príjmov pre zabezpečenie svojej početnej rodiny z dvoch manželstiev, podobne i miesto v nemeckom vysielaní pre sovietsku východnú zónu predstavovalo taktiež určité finančné zabezpečenie. V rámci nemeckého vysielania BBC pre Nemecko (1938 – 1988) sa E. Friedovi ponúkala možnosť vystupovať nielen s politickými komentármi v 50. a 60. rokoch, až kým od roku 1968 nežil už predovšetkým z príjmov z literatúry, no mal vo vysielaní i celý rad komentárov k literatúre, napr. k úmrtiu Ernesta Hemingwaya, či k udeleniu Nobelovej ceny Michailovi Šolochovovi. Od počiatku svojho londýnskeho exilu pracoval pre výbor pre utečencov pred hitlerizmom, po začatí totálnej vojny Nemecka s krajinami Západu v roku 1940 prešiel tento začínajúci básnik aj niekoľkými robotníckymi povolaniami a tento styk s robotníckym prostredím ovplyvnil jeho tvorbu.

V románe *Vojak a dievča* spomína autor svoje začiatky v emigrácii – usadenie sa v londýnskej štvrti Mayfair a prácu v továrni na ručnú výrobu sklenených gombíkov, náušnic a spon, kde napr. pracoval ako vzor šikovnosti pri výrobe týchto dámskych šperkov i jeden z bývalých prívržencov Oswalda Mosleyho (British Union of Fascists), narodeného v roku 1896 v tej istej štvrti, do ktorej sa na začiatku svojho pobytu v Londýne nasťahoval E. Fried (Mayfair v tom čase už bola elegantná časť metropoly na rozdiel od starších historických období Londýna). Záporná postava niekdajšieho Mosleyho prívrženca sa vyslovene zdôrazňuje

autorom pri oznámení rozsudku nad dozorkyňou Helgou v anglickej tlači: v žartovnej ankete (Mock Gallup Poll – výsmešné hlasovanie) usporiadanej medzi robotníkmi v spomínanej továrni na dámske šperky navrhoval, aby ju teda dohnali k samovražde po využití tzv. práva na poslednú noc strávenú s ňou nejakým dobrovoľníkom z radov vojakov v jej cele (ius ultimae noctis). Taký dôležitý historický moment ako Mosleyho politické aktivity v období do jeho zatknutia v máji 1940 môže pre dnešných čitateľov Friedovho románu ostať bez povšimnutia, pretože Mosleyho hnutie v 30. rokoch v Londýne a jeho činnosť v anglickom parlamente sú možno tak málo známe u nás ako tzv. Židenický puč dôstojníka československej armády Ladislava Kobzineka (z NOF) zorganizovaný v kasárňach Brno-Židenice v januári 1933 podľa vzoru Benita Musoliniho. Okrem mayfairskej fabriky na ručnú výrobu šperkov treba spomenúť i ďalšie robotnícke povolania E. Frieda z počiatočného obdobia emigrácie – pomocný robotník a mliečny chemik, neskôr knihovník.

3 Medziliterárne kontakty ako podstatné faktory pri vzniku románu *Vojak a dievča*

O erudícii E. Frieda – tak nesmierne dôležitej v celej jeho tvorbe – svedčia nielen autori z rôznych národných literatúr, ktorí sú spomenutí v románe menovite, no i rad ďalších, vplyv ktorých je zrejmý, i keď sa s ich menami v diele nestretneme. Práve vynútený exil v Londýne prispel k tomu, že sa E. Fried mohol zoznámiť s dielami autorov, ktorí boli v Nemecku od roku 1933 a po anšluse od marca 1938 i v Rakúsku na indexe. Zaujímal sa nielen o politické diela (Marxa, Trockého a Lenina), no pustil sa i do štúdia Freudovej psychoanalýzy, a práve tieto znalosti vedel využiť pri vykreslení postavy vojaka v svojom povojnovom románe, ktorý je vlastne akoby pokračovaním Kafkovej tvorby už pod vplyvom hrôz 2. svetovej vojny. Ako multilingválny intelektuál, i keď s nedokončeným stredoškolským gymnaziálnym vzdelaním, vedel čítať knihy zakázaných autorov nielen v nemčine a v angličtine, no i v iných jazykoch – uvedieme popri zakázaných i ďalších, ktorí ovplyvnili jeho tvorbu: Heinrich Heine, Oskar Maria Graf, Wilhelm Reich, Erich Mühsam, Lion Feuchtwanger, Paul Celan, Elias Canetti, Hermann Broch, Kurt Tucholsky, Ernst Toller, Bertolt Brecht, James Joyce, Ernest Hemingway, André Gide, Marcel Proust, Federico Garcia Lorca, Miguel Cervantes. Mimoriadne silný vplyv na jeho prózu mal román Roberta Neumanna *An den Wassern von Babylon*. Z kníh bežne dostupných E. Friedovi vo viedenských knižniciach ešte pred odchodom do londýnskej emigrácie vo veku 17 rokov je potrebné spomenúť celú nemeckú klasiku, predovšetkým Matthiasa Claudia, Johanna Wolfganga Goetheho, Clemensa Brentana, Ernsta Theodora Amadea Hoffmanna, Rainera Maria Rilkeho a Johanna Christiana Friedricha

Hölderlina, ktorého mal vo veľkej obľube ako zakladateľa modernej nemeckej poézie. Neskôr v londýnskom exile vlastnil tohto básnika v svojej súkromnej knižnici a mal k dispozícii z londýnskych knižnic i to, čo netvorilo súčasť jeho mimoriadne bohatej domácej zbierky kníh. Zo škandinávskej literatúry čítal napr. divadelné hry – pred druhou časťou románu, pred fiktívnymi zápiskami vojaka, ktoré nasledujú po prvej časti nazvanej autorom románu *Ein Bericht*, je krátky citát z Ibsenovej hry *Peer Gynt* v nórčine i v nemčine, ktorý je vlastne mottom tejto nosnej časti knihy.

Román *Vojak a dievča* nadväzuje na tradície nemeckého románu (Alfred Döblin, Hermann Kasack, Elisabeth Langgässerová), no rovnako i na tradície anglosaského románu (vzorom mu bol napr. Laurence Sterne). Popri Kafkovi, ktorého románový hrdina Josef K. patril k Friedovým najmilším literárnym hrdinom, vplývali výraznejšie na román avangardné smery – kreacionisti, ultraisti (španielsky variant surrealizmu), expresionisti, surrealisti a dadaisti. Taká mnohostranná osobnosť kultúry z obdobia dadaizmu, ako napr. švajčiarsky maliar, sochár, básnik a prozaik Hans Arp (1887 – 1966), sa v románe nespomína – pod jeho vplyvom užíva početné slovné hry na zosilnenie účinku diela. Zato však iný všestranný umelec (spisovateľ a maliar z obdobia expresionizmu) Alfred Kubin (1877 – 1959) – rodák z Litoměřic – je menovite vyzdvihnutý autorom románu. Jeho najvýznamnejšie dielo z roku 1909 je vlastne i kľúčom k pochopeniu toho, čo myslel E. Fried pod prechodom „na druhú stranu“. Helgin prechod „na druhú stranu“ – na stranu vojaka – v noci pred popravou vyvoláva mnohé spory pri interpretácii románu *Vojak a dievča*. Ide vlastne o prechod zo sveta koncentračných dozorcov, v ktorom z prinútenia rozkazom „zhora“ žila dva roky v Bergen-Belsene (1943-45), do sveta snov, ktorý je tak silne umelecky zobrazený práve v románe A. Kubina *Die andere Seite* – v češtine pod názvom *Země snivců*. Kubinova próza, v ktorej sa prelína sen a skutočnosť (podobne ako vo Friedovej vrcholnej próze), je ilustrovaná autorom démonicky pôsobivými grafikami.

Grécka a germánska mytológia významne obohatila spolu s kresťanskou a starozákonnou mystikou i symbolikou judaizmu (Talmudom a kabalistikou) umeleckú silu diela. Hneď v prvej časti románu prirovnáva E. Fried Helginu hrivu blond-červených vlasov k hlave antickej Medúzy a zároveň ju považuje i za fúriu, či bohyňu smrti. Farba červených vlasov sa vyslovene zdôrazňuje aj v časti románu pod názvom *Požiar*, kde sa pri opise horiacej synagógy hovorí, že prvá obeť Krištáľovej noci v noci z 8. na 9. november 1938 mala červené vlasy. Tieto novembrové dni určite asociujú u čitateľov i ďalšie historické fakty z nemeckých dejín, veď i pád berlínskeho múra na jeseň 1989 sa viaže k povestnému interview Alexandra

Schalck-Golodkowského zo dňa 10. novembra o okamžitom otvorení hraníc medzi východným a západným Berlínom. No symbolika farieb vlasov a farieb vo všeobecnosti v literatúre a v dejinách nemusí byť až natoľko známa dnešným čitateľom – to, že napr. v Izraeli sa s rešpektom dívajú na červené aškenázske vlasy, a nie tak na tmavočierne sefardské vlasy. Tmavé vlasy (hnedé vlasy) sa symbolicky spomínajú v románe *Vojak a dievča*, že z nacistických sviatkov a osláv z rokov 1933-34, tak masových a euforických v Nemecku po Hitlerovom nástupe, boli okamžite vylúčené osoby s takýmito vlasmi už pred zavedením rasistických norimberských zákonov v roku 1935.

O Friedovej náväznosti na prastarú kultúrnu symboliku (i farieb), na mýty, legendy, folklór (napr. i na anglické rýmovačky – limericks), mystiku a duchovné bohatstvo ľudstva vo všeobecnosti hovorí najlepší znalec jeho tvorby v nemeckej a zároveň rakúskej literárnej vede nasledovne: „Rovnako často sú v texte ohlasy na ľudové a detské piesne, grécku a germánsku mytológiu (vrátane 'antickej osudovej tragédie'), kresťanskú a židovsko-kabalistickú tradíciu, povesti a rozprávky“ (Kaukoreit 2003, 258). V druhej časti románu sa znova stretávame so symbolikou antickej mytológie pri prechode mŕtvych na druhú stranu rieky Léthe z vojnou zničeného mesta. Cez túto rieku nevedú mosty, iba Charón ich preváža svojím člnom po zapltení obolu (mince). V podsvetí ožívajú pred čitateľmi románu mýtické osoby – Sifyfos tam vykonáva svoju nezmyselnú večnú prácu, o ktorej autor románu akoby referoval v štýle úradného protokolu. Friedov jazyk v diele *Vojak a dievča* je blízky Kafkovmu jazyku, ktorým v úradnom štýle opisuje pravdu, ktorá zďaleka nie je stále pravdou celou. Je to vlastne rakúska byrokratická nemčina, ktorá by pre budúcich prekladateľov románu *Vojak a dievča* mohla spôsobovať dosť značné problémy. Úloha pretlmočiť Frieda do slovanských jazykov je sťažená i tým, že autor pod vplyvom dadaizmu rozohráva v celom texte románu hru so slovami, napr. aj s menom Helgy a dramatika Grabbeho.

4 Román *Vojak a dievča* ako reakcia na Kafkovu tvorbu

Vo Veľkej Británii a v ďalších krajinách Západu nastáva po roku 1945 kafkovský boom, ovplyvňujúci celý rad spisovateľov, medzi nimi napr. i ranú tvorbu Friedricha Dürrenmatta vo vojnu rozvrátenej Európe v neutrálnom bezpečnom Švajčiarsku, no i u Anny Seghersovej na úteku pred prenasledovaním počas exilu v Mexiku sa stupňuje záujem o Kafku. Všeobecne platí to, čo tvrdil E. Fried, že literatúra po roku 1945 je silne ovplyvnená Kafkovým dedičstvom, veď samotná situácia v exile priviedla zákonite spisovateľov ku Kafkovi. Možno tu citovať vydávateľa zborníka z konferencie ku Friedovým nedežitým 90. narodeninám, aké bolo miesto

F. Kafku v živote E. Frieda: „Pre Ericha Frieda ostal Kafka vždy významnou referenciou, viaceré jeho básne sa opierajú na neho. Ilse Aichingerovej písal dokonca s najväčším uznaním: 'okrem Kafku som ešte nikdy nezažil, aby som vzhľadom na nejaké umelecké dielo musel zmeniť svoj život'“ (Lughofer 2012, 113). Každý, kto mal nejakým spôsobom do činenia s F. Kafkom, bol poznamenaný jeho tvorbou, tak napr. jeho španielsky prekladateľ Jorge Louis Borges už v predvojnovom období podľahol silnému vplyvu tohto literárneho vzoru a jeho próza nesie počínajúc 30. rokmi znaky tvorby prekladaného autora. Literáti, ktorí prežili hrôzy vojny – buď v exile, alebo vo vnútornej emigrácii v Nemecku, ako napr. Hans Fallada, si našli svoju cestu ku Kafkovým dielam. E. Fried prostredníctvom svojho alter ega (amerického vojaka v románe) vysvetľuje, ako na neho zapôsobila Kafkova próza. Deje sa to aj slovnými odkazmi vo Friedových komentároch ku „písomnostiam vojaka“, no príliš časté sú v týchto „rukopisoch“ vojaka i skryté polocitáty, ba aj priame citáty z Kafku, čo niektorí recenzenti románu autorovi vyslovene vyčítajú. Autor románu *Vojak a dievča*, ktorý cez vojnu prišiel o väčšinu príbuzných v rodnom Rakúsku, nachádzal útechu nie v humorných dielach anglickej literatúry, práve naopak, v smutných tónoch Hölderlinovej poézie a v trúchlivých prózach Kafku, ktoré pre bežných čitateľov neznejú príliš potešiteľne. Popri základnom prozaickom diele *Vojak a dievča* ovplyvnili poviedky a romány Kafku i ďalšie Friedovo prozaické dielo *Kinder und Narren* (1965), ktoré bolo v roku 1968 preložené do francúzštiny a po autorovej smrti aj do angličtiny (1993).

Typická pre E. Frieda – podobne ako i pre tvorbu F. Kafku – je zvieracia metafora. Podobne, ako v Kafkových dielach vystupuje celý rad zvierat (myši, kone, kuna, levharti, šakali, sup, opica) a hmyz, i v románe *Vojak a dievča* sa stretávame napr. so symbolikou „myš a mačka“ (pričom myš znamená u Frieda smrť) – spomínaný je aj „odporný“ hmyz v písomnostiach fiktívneho vojaka. „Premena“ Helgy na ozajstnú ženu, čiže jej poľudštenie z dozorkyne (Männin – tento výraz používa pre ňu pred jej premenou autor románu) s pomocou vojakovho úplatku väzenskej dozorkyni (nylonových pančúch), je akoby reakciou na „premeny“ kafkovských hrdinov. Nie Gregora Samsu, ktorý sa mení z človeka na nejaký odporný hmyz, pravdepodobne švába, no naopak zo zvierat'a na človeka. No ani sebväčšia láska vojaka k dozorkyni Helge nedokáže zlomiť okovy jej predošlej zvieracej existencie v lágri. Podobný prípad „premeny“ kafkovského hrdinu v opačnom smere (šimpanza Rotpetra) vyzdvihuje František Kautman v knihe *Svět Franze Kafky*, keď dáva do protikladu postavy Gregora Samsu z *Premeny (Die Verwandlung)* a Rotpetra zo *Správ pre istú Akadémiu (Ein Bericht für eine Akademie)*: „Opačným prípadom 'premeny' je proces poľudštenia opice

Rotpetra v *Správe pre istú Akadémiu*. Gregor Samsa sa pod ťarchou mučivých predstáv mení na chrobáka. Šimpanz Rotpeter sa naopak z opice stane 'takmer' ľudskou existenciou (zostáva predsa len napr. vylúčený z ľudského sexuálneho styku). Tento jav nie je vyvolaný rozprávkovým zázrakom ako v *Premene*, ale usilovnou sebareflexiou: až keď chytené zviera prestane intenzívne fantazírovať o stratenej slobode a začne sa prispôsobovať existenčnej nutnosti, to jest zmieri sa s drezúrou a namiesto toho, aby sa jej bránilo, vychádza jej v ústrety – otvára sa Rotpetrovi možnosť ľudskej existencie“ (Kautman 1990, 76). Možnosť ľudskej existencie pre románovú Helgu je však po skončení vojny definitívne vylúčená jej odsúdením – spolu s ostatnými dozorcami a dozorkyňami belsenského lágra na trest smrti obesením.

Zákonitý bol i vplyv Franza Kafku (a s ním duševne spriazneného Maxa Broda) aj na Friedovu mimoriadne rozsiahlu básnickú produkciu. Tak napr. Brodov expresionizmom ovplyvnený román z roku 1922 *Franzi oder Eine Liebe zweiten Ranges* ovplyvnil Friedovu báseň *Franz alebo Láska prvoradej hodnoty (Franz oder Eine Liebe ersten Ranges)* v zbierke *Unter Nebenfeinden* z roku 1970, ako o tom píše Katrin Schäferová (por. 1998, 239) v knihe obširne komentujúcej román *Vojak a dievča* (i pomerne početné Friedove poviedky). Jej kniha vyšla vo Viedni v roku 1998 k desiatemu výročiu úmrtia básnika. Nemecká autorka sa dotýka aj relácií medzi postojom ku kafkovskému dedičstvu v Československu na jednej strane a na Západe na druhej strane. Tak napr. E. Fried sa ku Kafkovi vyjadril vo vzťahu k postojom k nemu v jeho rodnej českej zemi a na Západe v roku 1983 vo Viedni na sympóziu *Literatúra a moc (Literatur und Macht)* nasledovne: „Keď vravím 'pochmúrne príbehy', musím aj referovať o jednom fakte so šibeničným humorom. V ČSSR hovoria teraz intelektuáli o Franzovi Kafkovi: 'Tento Kafka bol ešte optimista'“ (Schäferová 1998, 259).

5 Cudzie prostredie materializované reáliami

Friedova základná téma románu – prechod „z jednej strany na druhú“ – sa v prípade Helgy odsúdenej na smrť uskutočňuje pomocou vtedy módných nylonových pančúch, ktorými chcel americký vojak v deň pred jej popravou podplatiť dozorkyňu vo väzení, aby naplnil Helgino posledné želanie a strávil s ňou noc pred jej popravou. Dozorkyňa nylonové pančuchy daruje Helge, ktorá sa tak z vojačky – „Männin“ – stáva ozajstnou ženou, keď si ich navlečie pred príchodom vojaka. Táto jej premena a v podstate prechod „na druhú stranu“ sa deje pomocou amerického tovaru, ktorý bol od roku 1940 v USA módnou novinkou a v roku 1945 obľúbeným produktom aj v Európe, podľa slov autora veľmi ceneným tovarom na čiernom trhu vo vojnovy zničených krajinách. Je to popri Coca-Cole (spomenutej v románe pri opise americkej či vlastne

britskej vojenskej kantíny) – ďalšej novinke pre Európu v roku 1945 – ako kľúčová reália materializujúca víťazný nástup americkej kultúry v povojnovom svete. Keďže diela *Proces* a *Vojak a dievča* vznikali v diametrálne inej dobe, možno nájsť paralelu medzi reáliami vyskytujúcimi sa v oboch dielach iba v prípade pančúch (no nie nylonových, ale hodvábných). K. Schäferová porovnávajúc obidva romány nachádza takúto paralelu: „Uplácanie dozorkyň nylonovými pančuchami napomína scénu v tretej kapitole Kafkovho *Procesu*, v ktorej rozpráva žena súdneho sluhu o jej podplácaní vyšetrujúcim sudcom hodvábnymi pančuchami“ (Schäferová 1998, 266).

Niektoré z historických reálií vysvetľuje sám autor v svojich komentároch, napr. pri tak dôležitom fakte, že po 10. novembri 1938 sa v Tretej ríši tvorili fronty ľudí pred zahraničnými zastupiteľstvami, ktorí sa snažili o získanie víz na záchranu svojich životov. Používali úplatky na získanie miest na státie – podplácali domovníčky domov, aby pre nich pri bránach domov zabezpečovali miesta na státie, pretože fronty čakajúcich na víza rozohnávali príslušníci SA a SS. Dnešným čitateľom je väčšinou jasné, ktoré orgány štátnej moci okrem zlopestného gestapa spomínaného v románe boli zodpovedné za teror v rokoch 1933-45, no SA nepatrí až k tak známym, i keď práve na počiatku diktatúry v Nemecku práve SA bolo v popredí – a až po tzv. noci dlhých nožov úloha SA začala upadať v prospech SS. Podobná historická reália – spomenutá autorom románu v doslove k druhému vydaniu knihy – je sovietska NKVD.

6 Preklad umeleckého diela – naturalizácia verus exotizácia

Prekladateľská činnosť E. Frieda má obrovské rozpätie: od antiky (Aristofanes: *Lysistrata*; Euripides: *Bakchantky* – *Bacchantinnen*), cez alžbetínsku éru (27 Shakespearových hier a jedna hra jeho súčasníka – Christopher Marlowe: *The Jew of Malta*), až po súčasnú literatúru rôznej národnej proveniencie: nemecká, anglická, talianska, izraelská. Od 40. rokov až po 80. roky prekladal rôzne žánre, prevažne básne a divadelné hry rôznych autorov, no i rozprávku *Rotkapuze* – *Červená kapucňa* Izaaka Manska (Düsseldorf, 1985). Predovšetkým 60. až 80. roky boli v znamení jeho prekladov Shakespeara pre západonemecké divadlá a svoje teoretické východiská pri rozhodnutí sa buď pre verný alebo pre čiastočne voľný preklad sa snažil už od 60. rokov aj publikovať. V roku 1969 vychádza v časopise *Theater heute* jeho stať *Wie ich Shakespeare übersetzte*. O rok neskôr sa vyslovuje i k aktualizácii antiky pre súčasného diváka v súvislosti s prekladom Euripida: *Zugang durch Übersetzung?* Ku problematike adaptácie Shakespearových hier sa vrátil ešte v ďalších dvoch statiach (v časopise *Theaterzeitung*) začiatkom 80. rokov: *Shakespeare bearbeiten?* a „*Perikles*“-*Übersetzung* – porovnáva svoj

preklad *Rómea a Júlie* s prekladom veľkého popularizátora tohto veľikána anglickej literatúry v Nemecku Augusta Wilhelma Schlegela z prelomu 18. a 19. storočia (prvé vydanie – 1796).

Najvýznamnejší počin E. Frieda v oblasti teórie prekladu prichádza dosť neskoro – v roku jeho smrti. 26. januára 1988 vystúpil s 15-stranovou prednáškou pod názvom *Übersetzen oder Nachdichten?* na univerzite v Düsseldorfe pri príležitosti otvorenia štúdijného odboru literárny preklad. Táto odborná publikácia vyšla v zborníku *Ist Literaturübersetzen lehrbar?* v Tübingene v roku 1989, teda rok po Friedovej smrti. V tom istom roku vychádza v Berlíne súborne 27 Shakespearových hier v nemeckom preklade E. Frieda. Sú to tri zväzky a sprievodná kniha, autorom ktorej je Friedmar Apel, vydavateľ hier Shakespeara vo Friedovom preklade a zároveň i významný nemecký teoretik prekladu. Bolo by užitočné pre Shakespearologov, keby zamerali svoju pozornosť na chronologicky vznikajúce nemecké preklady od 18. storočia až po vydanie 27 hier vo Friedovom preklade. Preklady Shakespeara od konca 18. a predovšetkým z 19. storočia poskytovali iné informačné pozadie divákovi vo vtedajších divadlách rozštiepeného Nemecka ako Friedove do istej miery modernizované preklady v západonemeckých divadlách v 60. až 80. rokoch minulého storočia. F. Apel, hermeneutik a teoretik umeleckého prekladu, sa z pohľadu informačného pozadia vyjadruje k rozdielu medzi vtedajšími klasickými a súčasnými, niekedy až modernizujúcimi prekladmi nasledovne: „Klasický preklad, ktorý by sa musel opierať o ohromné množstvo vedomostí, by bol dnes konfrontovaný s informačnou ponukou znásobenou v porovnaní s 18. storočím, zatiaľ čo životné podmienky technickej doby obmedzujú čas a voľné chvíle“ (Apel 1983, 97). Teda moderný divák Shakespearových hier je na tom horšie s časom na získavanie obsiahlych historických a literárno-kultúrnych vedomostí v porovnaní s polyhistormi dôb Schlegelových prekladov – počínajúc rokom 1796, i následných desaťročí, keď v 19. storočí vznikali ďalšie nemecké preklady Shakespeara (okrem Augusta Wilhelma Schlegela sa na nich podieľali Wolf Heinrich von Baudissin a Dorothea Tiecková). Pri porovnaní rôznych prekladov z rôznych historických období sa teda do popredia dostáva i dôležitá otázka ekvivalencie originálu a prekladu, ku ktorej sa F. Apel taktiež vyjadruje: „Kritérium ekvivalencie sa stáva pri vymedzení pojmu preklad o to problematickejšie, čím vzdialenejšie sú jazyky, kultúry a spoločnosti, ktoré v preklade majú vstúpiť do kontaktu. Na druhej strane sa vlastne až pri konfrontácii západnej civilizácie s tzv. primitívnymi kultúrami jasne vynárajú problémy, ktoré pri preklade z príbuzných jazykov zdanlivo neexistujú“ (Apel 1983, 22).

E. Fried bol svojimi prekladmi, vlastnou tvorbou a obrovskou kultúrno-politickou aktivitou počas piatich desaťročí londýnskeho života i budovateľom kultúrnych, politických

a literárnych mostov medzi Veľkou Britániou a kontinentom. V roku 1965 vychádza v Berlíne jeho preklad hry *Pohania (Die Heiden)* Viedenchana Jakova Linda (1927 – 2007), ktorého osud po anšluse je podobný Friedovmu. Rozdiel je v tom, že gestapo Huga Frieda po mesiaci tiež prepustilo – podobne ako Lindovho otca, no v deň prepustenia H. Fried zomiera na následky výsluchov. Nelli Friedovej sa podarilo dostať za synom na jar 1939 do Londýna, no nemala také šťastie ako napr. nositeľka Nobelovej ceny Nelly Sachsová, ktorá odišla z Berlína do Stockholmu spolu s matkou v roku 1940 na švédske intervencie – babička E. Frieda ostala vo Viedni a zahynula v Osvienčime. Niektoré autobiografické údaje sú E. Friedom presne zdokumentované v románe – napr. to, že smrť H. Frieda nastala po mesiaci väzby na gestape, keď ho priniesli zomrieť domov 24. mája 1938 – vo veku 48 rokov. Podobne ako E. Fried i J. Lind opustil Rakúsko v roku 1938 – on a jeho dve sestry sa zachránili detským transportom (Kindertransport), vypraveným do Holandska, kde sa skrýval cez vojnu za tak dramatických okolností, ako Magda Franková v Amsterdame od roku 1942 do odhalenia jej skrýše. Do Viedne sa J. Lind vrátil až päť rokov po vojne z Palestíny za účelom štúdia a neskôr sa po pobyte v iných krajinách natrvalo usadil v Londýne v roku 1954, podobne ako E. Fried už v roku 1938. V Londýne vyšla jeho dráma *Pohania* v angličtine v roku 1964. I na tomto prechode J. Linda od počiatočného publikovania v nemčine v rokoch emigrácie v rôznych krajinách – k postupnému písaniu v angličtine počas života v Londýne, sa rysuje rozdiel medzi ním a E. Friedom, ktorý od počiatkov emigrácie do konca života ostal verný nemčine v celej svojej tvorbe (okrem diela *They Fight in the Dark*). Pretože tým vlastne i realizoval túžbu otca – H. Frieda, neúspešného spisovateľa, aby sa jeho jediné dieťa stalo úspešným nemeckým spisovateľom. Zbytočne mu radili po príchode do londýnskej emigrácie iní emigranti z londýnskeho výboru pre utečencov, aby si úmysel stať sa nemeckým básnikom čím skôr vypustil z hlavy. E. Fried sa stal okrem významného nemeckého básnika zároveň i uznávaným prekladateľom z rôznych jazykov. Rovnako ako dramatickú tvorbu J. Linda popularizoval nemeckým čitateľom, snažil sa aj ako spoluvydavateľ tvorby Bertolta Brechta (1898 – 1956) priblížiť tohto jemu tak blízkeho autora širokej verejnosti vo Veľkej Británii.

Záver

Literárna produkcia E. Frieda – básne milostné na prvom mieste, spolu s básňami politickými/agitujúcimi – je za dlhé obdobie takmer piatich desaťročí (1940 – 1988) nesmierne bohatá a prekladaná do mnohých jazykov sveta (nielen do európskych, no okrem arabčiny a kurdčiny i do takých exotických jazykov, ako vietnamčina – básnická zbierka z čias vietnamskej vojny

a Vietnam a [und Vietnam und], japončina, kórejščina). Román *Vojak a dievča* ostáva však aj napriek faktu, že bol preložený po prvom vydaní románu v roku 1960 do francúzštiny (1962) a do taliančiny (1963), po druhom vydaní v roku 1982 i do holandčiny (1983), mimo centra pozornosti súčasných čitateľov v Európe a vo svete. Ďalšie významné prozaické dielo *Deti a blázni* z roku 1965 vyšlo zatiaľ iba vo francúzštine pod názvom *Les enfants et les fous* v preklade Jeana-Claudea Schneidera (Paríž – Gallimard – 1968) a v roku 1993 i v Londýne vo vydavateľstve Serpent's Tail – preklad do angličtiny pod názvom *Children and Fools* (Martin Chalmers). Aj pre bádateľov literárnej pozostalosti E. Frieda platí, že skúmajú takmer výlučne len jeho poéziu, a próza je len zriedkavo bádaná z odborného hľadiska, napr. záujem o prozaickú prvotinu, ktorá doteraz nebola ani publikovaná – krátky naivno-utopický román *Der Kulturstaat*, napísaný v čase pred odchodom do emigrácie (marec až august 1938) oživila až K. Schäferová v knihe vydanéj k desiatemu výročiu spisovateľovej smrti. O vydanie veľkej časti prozaickej pozostalosti tohto autora sa v 90. rokoch zaslúžil predovšetkým Volker Kaukoreit, ktorý aj zostavil komplexnú bibliografiu autora v rámci medzinárodnej spoločnosti Ericha Frieda. Zásluhou Volкера Kaukoreita a Klause Wagenbacha sa realizovalo v roku 1993 vydanie *Gesammelte Werke* v štyroch zväzkoch, ktoré zahŕňujú poéziu i prózu. A čo sa týka statí – vyšli zobraené v dvoch knihách zostavených V. Kaukoreitom: *Anfragen und Nachreden*, 1994; *Die Muse hat Kanten. Aufsätze und Reden zur Literatur*, 1995. V prípade centrálnych prozaických prác E. Frieda by sa oboznámenosť širokej verejnosti s týmto autorom v Strednej Európe možno zmenila prekladmi Friedovho románu *Vojak a dievča*, ako aj poviedok *Deti a blázni*, ktoré sú zatiaľ prístupné iba vo francúzskom a anglickom preklade, aj do slovanských jazykov, maďarčiny, rumunčiny, baltských jazykov, keďže ide o dielo mimoriadne aktuálne i po siedmych desaťročiach od jeho vzniku. E. Fried sa v celej svojej prozaickej i básnickej tvorbe prejavil ako skutočný prorok – predvídal mnohé vývojové tendencie našej komplikovanej doby predovšetkým v neskorej básnickej tvorbe 80. rokov a v mnohých článkoch v tlačových orgánoch Nemecka a Rakúska.

Literatúra

- 1 APEL, Friedmar (1983): *Literarische Übersetzung*. Metzler Verlag, Stuttgart. 103 s. ISBN 3-476-10206-8.
- 2 FRIED, Erich (1990): *Ein Soldat und ein Mädchen*. Fischer Verlag Frankfurt / Main. 236 s. ISBN 3-596-25432-9.

- 3 KAUKOREIT, Volker (2003): Der Bruch und die Bruchstücke. Zu Erich Frieds *Ein Soldat und ein Mädchen*. In: Fetz, Bernhard – Kastberger, Klaus (eds.) *Die Teile und das Ganze. Bausteine der literarischen Moderne in Österreich*. Paul Zsolnay Verlag, Wien, 255-265. ISBN 3-552-05215-1.
- 4 KAUTMAN, František (1990): *Svět Franze Kafky*. Nakladatelství TORST, Praha. 156 s. ISBN 461-002-90.
- 5 LUGHOFER, Johann Georg (2012): Der Dichter und die Tiere. Verschwimmende Grenzen des Menschlichen bei Erich Fried. In: Lughofer, Johann Georg (ed.) *Erich Fried: Interpretationen, Kommentare, Didaktisierungen. Internationale Lyrikstage der Germanistik, Ljubljana, Ljurik 2*. Praesens Verlag, Wien, 111-133. ISBN 978-3-7069-0673-9.
- 6 SCHÄFER, Katrin (1998): „Die andere Seite“: *Erich Frieds Prosawerk. Motive und Motivationen seines Schreibens*. Praesens Verlag, Wien. 412 s. ISBN 3-901126-90-2.
- 7 TELLINGER, Dušan (2012): *Der kulturelle Hintergrund des Translats – Kultur als Substanz der Kommunikation*. Typopress, Košice. 302 s. ISBN 978-80-89496-06-8.